

Filippov Szergej
Oroszország és Közép-Kelet-Európa országai a 19. században

Oroszország és a lengyelek (1815–1831)

A téma rövid feldolgozása elég nehéz feladat, hiszen azok az országok, amelyeket ma visegrádi négyeknek szoktunk nevezni, a 19. században még nem voltak önállóak, ráadásul nagyon különbözőféleképpen nem voltak azok. Lengyelország alapvetően az Orosz Birodalom része volt, míg a többi három az Osztrák Monarchiáé, de más volt a helyzete Magyarországnak, más Csehországnak és megint más Szlovákiának (1867 után meg még inkább). Mindehhez hozzátartozik az is, hogy csak részben van szó szláv népekről, ami szintén nem elhanyagolható.

Tehát végül is egyrészt az orosz bel-, másrészt pedig az orosz külpolitikáról kell beszélnem. Harmadrészt, olyan összetett problémakört kell érintenem, mint a nemzetiségi kérdés Oroszországban, az orosz kormányok forradalomhoz való viszonya és végül az orosz kormánynak és – a másik oldalon – az orosz társadalomnak a szláv mozgalmakhoz, akár a pánszlávizmushoz való viszonya, amely így együtt nagyon bonyolult problémacsomag, röviden nem fejthető ki.

A jelen írás kiindulópontja a lengyel kérdés áttekintése, amely a mindenkori orosz hatalmi elit egyik legfontosabb és legbonyolultabb problémáját jelentette. A lengyel területek sorsáról a 19. század elején, a napóleoni háborúk korszakát lezáró bécsi kongresszuson döntöttek: Lengyelország nagy része Varsóval együtt, Lengyel Királyság néven Oroszországhoz került, míg a lengyel területek kisebb részét Poroszországhoz és az Osztrák Birodalomhoz csatolták. Az Orosz Birodalomhoz került lengyel területek sorsa összekapcsolódott az I. Sándor cár uralkodása kezdetétől dédelgetett alkotmányos elképzelésekkel. Közvetlenül trónra lépése után, majd 1809–1810-ben az orosz uralkodó már kétszer kísérelt meg egyfajta képviseleti rendszer bevezetését, de végül mind a kétszer meggondolta magát. A napóleoni háborúk befejeztével I. Sándor újra komolyan kezdett foglalkozni az igazságos állami berendezkedés problémáival, és nézeteit az európai rendezés egész folyamatában érvényesíteni igyekezett. Így például jelentős mértékben az orosz cár nyomásának volt köszönhető az, hogy a posztnapóleoni Franciaország nem tett kísérletet a forradalom előtti állapotok helyreállítására. Továbbá az is, hogy XVIII. Lajos 1814-ben kötelezettséget vállalt az alkotmány bevezetésére és az 1789 óta bekövetkezett változások elismerésére.

A bécsi kongresszuson az orosz diplomácia bejelentette az igényét Lengyelország egészére, azzal az ígérettel, hogy a lengyel területeken alkotmányos kormányzást vezet be. Az teljesen érthető, hogy a nyugati politikusok szembeszálltak az orosz törekvésekkel, de némi meglepetésre ad okot az, hogy a lengyel alkotmány terve is ellenérzést váltott ki belőlük. Az alkotmány helyett elégségesnek tartották volna a helyi öngazgatás bevezetését a lengyel tartományokban. Mint azt előbb említettem, a nehezen kialakított kompromisszumos megoldás eredményeként Oroszországhoz került a lengyel területek nagy része Varsóval együtt. Ezek alkották az úgynevezett Lengyel Királyságot az Orosz Birodalmon belül. A bécsi záróokmány rögzítette I. Sándor azon szándékát, mely szerint képviseleti rendszert vezet be a lengyel területeken. A Lengyel Királyság alkotmányának szentesítésére 1815. november 15-én került sor.

Az „örök időkre” adományozott alkotmány létrehozta a kétkamarás parlamentet, a Szejmet; akkori mércével mérve igen széleskörű választójogon alapuló népképviseletet vezetett be; rendelkezett az oroszoktól különálló lengyel hadsereg létrehozásáról, a kormány védelme alá helyezte a katolikus egyházat, garantálta a sajtószabadságot, a törvény előtti egyenlőséget rendi hovatartozásra és rangra való tekintet nélkül, valamint a személyi sérthetlenséget. Minden közigazgatási, igazságszolgáltatási, katonai és állami ügyet kötelezően lengyel nyelven kellett intézni. Polgári, katonai és állami tisztségeket pedig kizárólag lengyelek tölthettek be. Az alkotmány kötelezte a mindenkori uralkodót arra, hogy lengyel királlyá koronáztassa magát a lengyel fővárosban, valamint arra, hogy esküt tegyen arra, hogy megőrzi az alkotmányt és követelni fogja annak betartását. Természetesen ki kell emelni azt is, hogy az alkotmány rendkívül széles jogokat biztosított az uralkodónak, aki teljes körűen gyakorolta a végrehajtó hatalom funkcióit, tőle eredt minden végrehajtó és adminisztratív hatalom, ő volt a hadsereg főparancsnoka, rendelkezett a hadüzenet és békekötés jogával, kinevezte az adminisztráció és az egyház összes vezetőjét. Ezzel együtt a lengyel alkotmány jelentős eredménynek tekinthető, sőt elégedetlenséget és egyfajta irigységet váltott ki az orosz közvéleményből a lengyeleknek tett „túlságosan nagy” kedvezmények miatt.

Azonban hamarosan az is kiderült, hogy I. Sándor a lengyel rendezést egyfajta próbálépésnek szánta az oroszországi alkotmány bevezetése előtt. 1818. március 15-én, az első lengyel Szejm megnyitása alkalmából mondott beszédében a cár, sokakat meglepve kijelentette, hogy a lengyelországi alkotmányos berendezkedés példaértékű a jövőre nézve, és „annak jótékony hatását Isten segédelmével igyekszem majd kiterjeszteni a Gondviselés által

gondoskodásomra bízott minden országra”.¹ A beszéd fontosságát mutatja az a sietség is, amellyel franciáról oroszra fordították azt, és a cár egyéb beszédeitől eltérően közzétették az orosz újságokban. 1820-ban N. N. Novoszilcev a cár ellenőrzése alatt és a legnagyobb titokban összeállította az oroszországi alkotmány tervezetét, amelyet azonban az uralkodó hamarosan bekövetkező konzervatív fordulata miatt soha nem vezettek be, és nem is hoztak nyilvánosságra. A fordulat lényege abban állt, hogy a cár teljesen lemondott a továbbiakban, a már kidolgozott és elhatározott reformok bevezetéséről, helyette pedig az európai felszabadító mozgalmak elfojtására irányuló külpolitikai, illetve a jobbagység helyzetét megnehezítő, a cenzúra megszigorítását és a felsőoktatás fokozott ellenőrzését célzó belpolitikai irányvonalat választotta.

Az irányváltás I. Sándor és a lengyel Szejm együttműködésében is érezte a hatását, pontosabban az együttműködésben megjelenő komoly zavarokban. Az egyik oldalon az uralkodó ragaszkodott ahhoz az elvhez, amely szerint kizárólag az alkotmány adományozója értelmezheti az alaptörvényeket, ami a gyakorlatban az alkotmányos jogok megsértését jelentette. 1819-ben Lengyelországban bevezették az addig ismeretlen előzetes cenzúrát, az orosz hatóságok szemérmetlenül beavatkoztak a képviselő-választásokba, s találhatunk példákat arra is, hogy a cár rendeletekkel vezette be a Szejm által elutasított törvényeket (például az esküdtbírók megszüntetését). Az orosz-lengyel viszonyoknak sokat ártott Konsztantyin - I. Sándor öccse - lengyelországi helytartóvá való kinevezése (1826) is. Igaz, Konsztantynnak lengyel felesége volt, sőt a házasság kedvéért még az orosz trón megöröklésének jogáról is lemondott, de közismerten nem volt híve az alkotmányos berendezkedésnek, és – annak ellenére, hogy az új cár, I. Miklós ünnepélyesen megerősítette a képviselői rendszer változatlan formában való megtartását – megpróbált minden hatalmat a saját kezében összpontosítani, és sorozatosan összeütközésbe került a Szejmmel. Ugyanakkor a másik oldalon, a lengyel területeken különböző formákban mindig is létezett egy komoly társadalmi támogatásnak örvendő nemzeti mozgalom, amelynek fő céljai közé tartozott a független lengyel államiság és az 1792-es (tehát a három felosztás előtti) országhatárok visszaállítása.

Az 1829-ben a koronázási ünnepekre, 1830-ban pedig a Szejm megnyitására Varsóba érkező I. Miklós saját bőrén tapasztalta meg a kormányellenes hangulat megerősödését. A Szejm, minden jóváhagyásra előterjesztett törvénytervezetet visszautasított, ráadásul számos meghívott távol maradt az I. Miklós tiszteletére rendezett báltól, amire a cár

¹ Мироненко С. В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. Москва, 1989. С. 157.

sértődötten megjegyezte: „Ez talán nagyon hazafias, de rendkívül udvariatlan”.² Ugyanakkor a cár és közvetlen környezete minden aggasztó jel ellenére egyáltalán nem számított a közeli jövőben forradalmi robbanásra, így 1830. november 29-én igencsak meglepte a kirobbant felkelés híre.

A felkelésre I. Miklósnak a belga felkeléssel kapcsolatos kiáltványa szolgáltatott ürügyet, amelyben felvetődött a fegyveres beavatkozás gondolata. Nehezen hihető, hogy a beavatkozás megvalósítható lett volna, mindenesetre a Lengyel Királyságban elterjedt a hír, hogy a lengyel hadsereget küldik elsőként a belga felkelés leverésére. Kezdetben a meglepetésszerű felkelés komoly sikereket ért el: Konsztantyin és az orosz csapatok elhagyták a Királyság területét, a hatalom az Ideiglenes Kormány és a diktátorrá kinevezett Chlopicki tábornok kezébe került. A megkezdődött tárgyalásokon a lengyelek általános amnesztiát, az alkotmány pontos betartását és a Lengyelország felosztásai során elveszített területek visszacsatolását követelték. Ezzel szemben I. Miklós ragaszkodott a feltétlen behódoláshoz, ami után amnesztiát ígért. Válaszul a lengyel Szejm 1831. január 25-én megfosztotta trónjáról I. Miklóst és a Romanov-dinasztiát, ami elkerülhetetlenül maga után vonta az orosz hadsereg támadását.

A katonailag gyengébb és érdemi nemzetközi támogatást is nélkülöző lengyelek elkeseredett ellenállásuk ellenére vereséget szenvedtek. A trónfosztás aktusa alapot szolgáltatott I. Miklósnak arra, hogy semmisnek tekintse az 1815. évi alkotmányt, és teljesen új alapokra helyezze a Lengyel Királyság közjogi állapotát a Birodalmon belül. A lengyel alkotmányt hatályon kívül helyezték, Lengyelországot „örök időkre” az Orosz Birodalom elválaszthatatlan részének kiáltották ki, kiterjesztették rá az orosz közigazgatási rendszert, eltörölték a lengyel fővárosban addig megtartott kötelező koronázást, feloszlatták a lengyel hadsereget. A lengyel oktatásügy az orosz illetékes minisztérium hatáskörébe került, bezárták a varsói és a vilnai egyetemet.

A lengyel felkelés leverésével az orosz vezetés katonai győzelmet aratott, és eközben nemzetközi presztízsveszteséget szenvedett el. A megtorlás elől menekülve lengyelek ezrei telepedtek le külföldön, aktívan hozzájárulva a nyugat-európai oroszellenes hangulat fokozásához. A másik oldalon orosz vezető körökben a lengyel események hatására kezdett kialakulni az úgynevezett „lengyel szindróma”, vagyis erősödött az a meggyőződés, hogy a nemzetiségeknek tett engedmények csak új követelésekhez és lázadásokhoz vezetnek, és csak

² Бысчочков Л. Николай I. Москва, 2003. С. 265.

a kemény, határozott nemzetiségi politika biztosíthatja a Birodalom egységét és biztonságát.³ Ez a fejlemény az egész 19. századi orosz nemzetiségi politikára is döntő hatást gyakorolt.

Oroszország és a magyarok 1849-ben

A lengyel kérdés komoly hatást gyakorolt az orosz-magyar viszonyra is, beleértve az orosz csapatoknak a magyar szabadságharc leverésében való részvételét 1849-ben. Érdemes megjegyezni, hogy a lengyelek függetlenségi harca érthető okokból együttérzést váltott ki a reformkori magyar közvéleményből. Szerepet játszott ebben az orosz terjeszkedéstől való félelem, de az az elképzelés is, hogy a lengyelek tulajdonképpen egész Európa, így a magyarok szabadságáért is harcoltak. Ennek megfelelően a magyarok tudatában a lengyel és a magyar népek jogaiért való küzdelem szoros kapcsolatba került egymással. Paradox módon hasonlóképpen gondolkodott I. Miklós is a magyar felkelés és szabadságharc kitörése után.

I. Sándor halála után, az 1825. december 14-én történt sikertelen dekabrista puccskísérlet szimbolikusan egy egész korszak végét jelentette az „új Oroszország” Péter óta többé-kevésbé folyamatosnak mondható fejlődésében. Úgy tűnt, Oroszország további európaizációjának lehetőségei kimerültek. Azok a kísérletek, amelyek az európai történelmi tapasztalatokra építő különböző megoldásokat – „alkotmányosság felülről”, „liberális autokrácia” (felvilágosult abszolutizmus) vagy katonai puccs – próbálták meg alkalmazni, egyformán kudarccal végződtek. I. Miklós (1825–1855) felhagyott a reformokkal, és kezdeményezésére megindult az oroszországi „európaizáció” teljes örökségének elvi felülvizsgálata. Ezen belül is megváltozott a forradalmi eszmékkal „fertőzött” Nyugat-Európához való viszony: az új állami ideológia már Oroszország sajátos fejlődését hangsúlyozta, azt a célt tűzve maga elé, hogy megóvja Oroszországot a Nyugatról fenyegető „felforgató” eszméktől. I. Miklós bel- és külpolitikájában a forradalomellenesség lett az egyik legfontosabb vezérmotívum.

Ez határozta meg magatartását az 1848-as forradalmak időszakában is. Miklós figyelemmel követte az európai események alakulását, és már 1848 januárjában számított az európai forradalmak kitörésére. Úgy képzelte, hogy a forradalmi megmozdulások az Osztrák Birodalom területéről fognak kiindulni, ezt követték volna a német államok és végül Franciaország. Ebben az esetben a cár akár az orosz csapatok külföldi beavatkozását is

³ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Том 1. Санкт-Петербург, 2003. С. 38–39.

elképzelték tartotta. A franciaországi februári forradalom híre ehhez képest új helyzetet teremtett. Egyrészt I. Miklós egyáltalán nem bánta a trónbitorlónak tartott Lajos Fülöp rendszerének bukását. Másfelől viszont a Nyugat-Európa felől terjedő forradalmi hullám feltartóztatása rendkívül bonyolult feladatnak tűnt, annál is inkább, mert a rossz termésről és járványoktól sújtott Oroszország belpolitikai helyzete is egyre feszültebbé vált. 1848 nyarán a körülmények megváltoztak: a júniusi munkásfelkelés leverése után Párizsban, a forradalom „tűzfészkeiben” az orosz cárnak megfelelő, ellenforradalmi rendszer jött létre. Az újoncok behívásának következtében, mintegy 250 ezer fős haderőt sikerült összevonni az osztrák és a porosz határok közelében, amelynek készenlétben kellett állnia, „amíg Európa el nem csendesedik”. 1848 júniusában a kibontakozó felszabadító mozgalom leverése céljából az orosz csapatok bevonultak Moldvába és Havasalföldre, ahol eltörölték a nem sokkal azelőtt kikiáltott alkotmányt, és helyreállították a régi rendszert.

Természetesen már 1848-ban szóba került a magyarországi beavatkozás lehetősége is, amelynek jogalapját az 1833. évi müncheni és berlini egyezmény szolgáltatta volna. Azonban úgy tűnik, hogy I. Miklós, bár figyelte a lengyelek növekvő aktivitását Magyarországon, 1848-ban még nem készült intervencióra. Paszkevics tábornagyhoz írt 1848. december 27-i levelében még arról beszélt, hogy az osztrákok hamarosan megbirkóznak a kialakult helyzettel: „Úgy látom, hogy Ausztriában, Istennek hála, kissé javult már a helyzet, s a magyarországi kezdeti sikerek alapján remélni lehet, hogy sikerül gyorsan megfékezniük ezt az országot, annál is inkább, hogy a harcot nem a nemzet, hanem csak a lengyel szökevényekkel megerősödött forradalmi banda folytatja”. Már ebből a levélből is látszik, hogy a lengyelek tevékenysége foglalkoztatta a legjobban. Erre az aggodalomra építettek az osztrákok, amikor 1849 tavaszán egyre nyomatékosabban kérték a cár segítségét.

1849 tavaszán vette kezdetét az I. Miklós által elrendelt katonai beavatkozás Magyarországon. A cár nem bízott az osztrákokban, ráadásul az akció egyértelműen sértette Oroszország racionálisan felfogott külpolitikai érdekeit, ezért nem is volt túlságosan népszerű az országon belül. A beavatkozás fő motivációi között hangsúlyosan szerepelt a nemzetközi forradalmi mozgalomtól és a lengyelek forradalmi tevékenységétől való félelem. Erről tanúskodik I. Miklós 1849. április 20-i, Paszkevicsnek írt levele: „Elismerem, hogy nagyon nem akaródzik beleavatkozni ebbe a dologba. A múltbéli példák alapján előre látom, hogy az egész csupán irigykedést, gonosztságot és hálátlanságot szül, és igazán nem avatkoznék be, ha nem volna az én bajom is, azaz ha nem látnám Bembent és a Magyarországon levő többi szélhámosban nemcsak Ausztria, hanem az egész világ rendjének, nyugalmanak ellenségeit, a gazembereket, gonosztevőket és gyilkosok megtestesítőit is, akiket a saját nyugalomunk érdekében

meg kell semmisítenünk”. Nagyon hasonló gondolatmenetet olvashatunk egy 1849. április 25-én kelt levelében is: „A felkelés elnyomására nemcsak azért vállalkozom, hogy segítséget nyújtsak Ausztriának – kérésükre –, harcra hív az a kötelezettség is, hogy megvédjem az Isten által rám bízott Oroszország békéjét, mert a magyar zendülésben világosan kifejeződnek annak az általános összeesküvésnek a törekvései, amely mindent le akar törni, ami számunkra szent, különösen pedig Oroszországot, hisz a forradalom élén s főerői közt örökös ellenségeinket, a lengyeleket találjuk”.⁴ A későbbi külpolitikai események megmutatták, hogy az I. Miklós vezette orosz diplomácia a magyar kérdésben komoly hibát követett el, amelynek a következményeit maga I. Miklós is megtapasztalta uralkodása utolsó éveiben.

Oroszország, a lengyel kérdés és a szláv mozgalmak a 19. században

Az 1848–49-es forradalmi események előtérbe helyezték a század első felében keletkezett szláv felszabadító mozgalmak megítélésének kérdését is. I. Miklós ezzel kapcsolatos álláspontját egyrészt az a tény határozta meg, hogy az Oroszországban 1823-ban megalakult Egyesült Szlávok Társasága az úgynevezett Déli Társaság részeként részt vett az autokrata rendszer megdöntését célzó dekabrista mozgalomban. Másrészt ebben a kérdésben érvényesült a mindenfajta forradalmi, felszabadító mozgalommal szembeni gyűlölete, amely még akkor is dominált, ha egyébként aktuálisan éppen az orosz nagyhatalmi érdekeket is szolgálhatta volna.

Éppen 1849-ben tartóztatták le Oroszországban az egyébként az autokráciához lojális és a forradalmi mozgalmakkal szintén szembenálló szlavofil irányzat két képviselőjét, Ju. Szamarint és I. Akszakovot. A kihallgatásokon a hatóságokat kiemelten érdekelték a letartóztatottak szlávbarát nézetei. A kihallgatási jegyzőkönyv margójára írt megjegyzésekből világosan kirajzolódik I. Miklós véleménye, aki úgy gondolta, az elnyomott szlávok iránti szimpátia mögött az a bűnös gondolat húzódik meg, hogy kívánatos „a törvényes hatalom és részben a szövetséges államok elleni felkelés és a (szlávok) általános egyesülése, amelyet nem az isteni gondviseléstől, hanem az Oroszország számára végzetes zendüléstől várnak”. A cár véleménye szerint, ha a jövőben a szlávok egyesülése bekövetkezne is, az mindenképpen Oroszország vesztét okozza majd.⁵

A II. Sándor uralkodása (1855–1881) idején kibontakozott polgári reformok, a társadalmi élet liberalizálódása biztató változást hozott Oroszország fejlődésében. Az első

⁴ Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század. Bp. 2007. 148., 150. old.

⁵ Аксаков И. С. Письма к родным 1844–1849. Москва, 1988. Сс. 501–502, 506.

komoly megtorpanást éppen az 1863-ban kitört lengyel felkelés okozta. Paradox módon a lengyel nemzeti mozgalom, amely kevés esélyt kapott Paszkevics helytartósága alatt (1831–1856), akkor emelte fel a fejét, amikor az új cárnak köszönhetően beköszönt az „enyhülés” korszaka. Amnesztiát kapott az 1830–31-es felkelés több ezer lengyel résztvevője, lazultak a cenzurális korlátozások, sőt az orosz kormány nem zárkózott el a lengyel autonómia helyreállítását és szélesítését célzó tervezetektől sem. Ugyanakkor a gyorsan aktivizálódó nemzeti mozgalom természetesen nem elégedhetett meg ezekkel a gesztusokkal, és a nemzeti függetlenség, a régi határok visszaállításnak követelését, átfogó reformok jelszavait fogalmazta meg. Az 1863 januárjában az orosz helyőrségek megtámadásával kezdődött felkelés a nemzetközi támogatás ellenére verességet szenvedett. A felkelés hatására az orosz kormány drasztikus lépésekre szánta el magát. Abban a reményben, hogy ezzel megbünteti a lázadó lengyel nemességet és megfosztja tömegbázisától a lengyel nemzeti mozgalmat, földreformot hajtott végre, amelynek feltételei lényegesen kedvezőbbek voltak a lengyel parasztok számára, mint az 1861. évi orosz jobbágyfelszabadításéi az orosz jobbágyok számára. Ezzel párhuzamosan a lengyel területek minden még megmaradt adminisztratív sajátosságait megszüntették, eltörölték még a „Lengyel Királyság” elnevezést is, amelynek helyét a „Visztula menti tartomány” megjelölés vette át. Megkezdődött a lengyel területek ruszifikálása: bevezették a kötelező orosz nyelvet az ügyintézésben és az iskolákban. A kemény politika látszólag meghozta gyümölcsét, nyílt lengyel felkelésekkel az Orosz Birodalom fennállásának ideje alatt már nem találkozunk; azonban a lengyel kérdés időzített bombaként végig kísérte az ország fejlődését egészen az I. világháborúig és az 1917. évi forradalmakig.

Az orosz-lengyel „testvérviszály” ellenére – sőt, részben annak köszönhetően – a ’60-as évek végén-’70-es évek legelején egy orosz gondolkodó, Ny. Danyilevszkij fogalmazta meg az első nagyhatású pánszláv elméletet Oroszországban. Danyilevszkij szerint a szlávok eszméje magasabb rendű eszme, fontosabb még a szabadságnál is. Danyilevszkij koncepciójának alapjául az a gondolatkör szolgált, amely szerint a világtörténelem az egyes kultúrkörök, civilizációk történelme. Szerinte a szláv népeknek is önálló civilizációt kell kidolgozniuk, mert egyébként egy másik kultúrkör, a latin-germán, vagy a magát univerzálisnak tartó európai típus fejlődéséhez válnak pusztán „etnográfiai anyaggá”. Danyilevszkij úgy gondolta, hogy az össz-szláv civilizáció elkerülhetetlenül a Nyugattal való küzdelem során fog létrejönni. E harc folyamán kell létrehozni egy „össz-szláv föderációt” konstantinápolyi központtal, a teljes és egységes orosz állam vezető szerepe és hegemóniája mellett.

Ebben a konstrukcióban nem nehéz komoly belső ellentmondásokat, zavaró mozzanatokot felfedezni. Danyilevszkij egyrészt elég könnyen átsiklott a szlávágot megosztó vallási (katolikus-ortodox) ellentéteken. Másrészt, ha eltekintünk is az évszázados orosz-lengyel konfliktustól, a 19. század végén már nem volt kétséges, hogy a szláv felszabadító mozgalmak nem az autokratikus rendszert, hanem a nyugati típusú polgári demokratikus berendezkedést tekintik céljuknak. Erre figyelt fel egy másik orosz gondolkodó, Ny. Leontyev is, aki nem osztotta Danyilevszkij pánszlávista reményeit, mivel attól tartott, hogy a felszabadított déli és nyugati szlávok szintén a nyugati, egalitárius fejlődés útjára lépnek, a liberális pánszlávizmus pedig szerinte mindenekelőtt Oroszország pusztulásával lenne egyenlő. Összességében elmondható, hogy az említett, illetve más elméleti és gyakorlati problémák miatt a pánszlávizmus soha nem játszott meghatározó szerepet Oroszország bel- és külpolitikájában.

Tájékoztató irodalom

Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század. Bp. 2007.

Davies N.: Lengyelország története. Bp. 2006.

Font M., Krausz T., Niederhauser E., Szvák Gy.: Oroszország története. Bp. 2001.

Kovács E.: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. 1959.

Ormos M., Majoros I.: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Bp. 2003.

Scserbatov A. P.: Paszkevics Magyarországon. Bp. 1984.

Мироненко С. В.: Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. Москва, 1989.